

TIPHAINE ROBERT

Mindennek ellenére

Az 1956-os menekültek hazatelepülése (1956–1961)

Bevezetés

Szász Attila *A berni követ* című játékfilmje az 1958. augusztus 16-án megtörtént tragikus eseményt dolgozza fel: két 1956-os magyar menekült támadását a berni magyar követség ellen. Máig nem sikerült teljesen fényt deríteni e lövöldözés okaira,¹ mely a két támadó egyikének halálát okozta és egy diplomáciai válságsorozat tetőpontját fémjelezte Svájc és Magyarország viszonyában. E politikai thriller cselekményének két háttérmomentuma egy viszonylag kevésbé ismert jelenséget idéz fel: az 1956-os magyar menekültek repatriálását.

A követség épületében vagyunk, éppen a támadás előtt.

Az első jelenetben Marjai József,² Bernben állomásozó diplomata így magyarázza álláspontját egy kínai diplomatának:

* A tanulmány megírását a Svájci Nemzeti Kutatási Alap által támogatott budapesti és párizsi kutatóút (FNS, doc.mobility: n° 161721) tette lehetővé. Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítettek munkámat a kutatóút során: Söregi Tibornak, Kecskés D. Gusztávnak (MTA), Szekér Nórának (PPKE), Somlai Katalinnak és az 1956-os Intézetnek, a levéltárak munkatársainak (OSA, ÁBTL, MNL OL) és az egykori menekülteknek, akik megosztották velem történetüket, valamint Robert Marie-nak a cikk figyelmes átolvasásáért.

¹ Erről a témáról lásd Bernhard ODEHNAL: Politthriller in Bern. *Tages-Anzeiger*, 2014. március 4. és KRAHULCSÁN Zsolt: „A mi figyelmeztetésünk egy kicsit radikális volt...” A berni magyar követség elleni támadás, 1958. augusztus 16. *Betekintő*, 2007/1: <<http://epa.oszk.hu/01200/01268/00001/KrahulcsanZsolt.html>>, utolsó letöltés: 2016. július 13.

² Marjai József (1923–2014) vezette ekkor a svájci nagykövetséget. Marjai – akárcsak a filmben – elkötelezett támogatója volt annak a politikának, amely minél több menekült Magyarországra történő visszacsábítását célozta.

„Ez egy háború. Háborút vívunk az emigránsok lelkéért. Mi, a magunk szerény eszközeivel, felvilágosító munkával, maroknyian. Svájc a politikusok és a gyárosok minden erejével, hazug módon uszítva, piszkos módszerekkel.” Az attasé kérdésére, hogy hány „kivándorló” tért vissza Magyarországra, Marjai azt a választ adja: „Sokan. Ezer-ezerkétszázan, és még többen fognak. Mert nekünk minden magyar fontos. Ha kell, egyenként megharcolunk mindenkiért.”

A következő jelenetben – még mindig a támadás előtt – egy magyar menekült házaspár ül a követség egyik alkalmazottjával szemben, aki a hazatelepüléssel kapcsolatos kérelmüket nézi át. A hazatérésre vonatkozó óhaját a házaspár így indokolja:

A nő: – Hát akkor jöttünk, amikor a többiek.

A férfi: – Amikor a határok nyitva voltak...

A nő: – Honvágunk van.

A férfi: – Lenéznek minket.

A nő: – Itt magyar csak segédmunkás vagy alkoholista lehet.³

A hivatalnok elmagyarazza nekik, hogy Magyarországra történő visszatérésük után le fogják tartóztatni őket illegális határátlépés miatt, amivel háromtól hat hónapig terjedő börtönbüntetést kockáztatnak. A házaspár mindennek ellenére hazakíván térni. Közvetlenül e jelenet után a két, magát hazatelepülésre jelentkezőnek álcázó támadó behatol az épületbe.

Ez a két nyitójelenet két fontos, a magyar menekültek hazatérésének jelenségéhez kapcsolódó elemre mutat rá: egyrészt annak ideológiai dimenziójára (Marjai a hazatérések szimbolikus jelentőségét emeli ki a beszédében), másrészt a társadalmi vetületére (a házaspár által felidézett okokban). Pontosán ez az a két aspektus, mely a hazatérés jelenségének áttekintésére törekvő írásunkban vezérfonalként fog szolgálni. Figyelmünket a következő kérdésekre irányítjuk: hogyan szervezték meg a hazatéréseket? Mely szakaszokat különböztethetünk meg a repatriálásokban? Mit tudunk meg az egykorú diskurzusból a magyar menekültekre és hazatelepülőkre nézvést a vasfüggöny két oldalán?

³ *A berni követ* (DVD), 4:05-től 5:11-ig és 5:20-tól 5:50-ig.

Az első részben az 1956 utáni időszakot idézzük fel: a magyar menekültek befogadásának nemzetközi körülményeit, azokat az intézkedéseket, amelyeket a magyar kormány a menekültek egy részének hazatérése érdekében hozott, a repatriálás ügymenetét, valamint, röviden, a számok kérdését.

A második részben a valamivel későbbi, 1957 nyara és 1961 közötti hazatéréseket nézzük meg azok lehetséges következményeivel együtt. 1961 után már más, a kádárizmus fejlődéséhez szorosan kötődő dinamikák érvényesültek, ezért választottuk tanulmányunk időhatárának a hatvanas évek fordulóját.

Végül pedig a harmadik részben áttekintjük a hazatérések egykorú interpretációjának eltérő típusait, melyek, ahogy látni fogjuk, a megfigyelő és a vizsgálat időpontja szerint meglehetősen különböznek.

A fent említett házaspár sorsa – elképzelt, de viszonylag realista jelenetről van szó – indít minket annak vizsgálatára, hogy mi készíthette a magyar menekülteket hazatelepülési kérelemre annak az országnak a követségén, amelyikből elmenekültek: részben ez a kérdés vezérelti kutatásunkat, s a következtetéseknél fogunk rá visszatérni, szót ejtve a módszerekről és a feltevésekről.

Bár általánosságban beszélünk a hazatelepülésekről, de svájci forrásokat használunk, mivel többnyire az innen hazatért menekültek képezik kutatásunk tárgyát. E tanulmányunk egy nagyobb kutatás közbülső állomása. A tárgy feldolgozását sajnálatos módon jelentősen megnehezíti a rendelkezésre álló források, tényadatok szűkössége és ellentmondásossága. Ezenfelül a tárgy politikatörténeti feldolgozása jóval egyszerűbb, mint a társadalomtörténeti jellegzetességek feltárása, az utóbbi módszertanának kidolgozása is további tudományos vitákat igényelne. Az 1956-os menekültek egy töredékét érintette a repatriálás, de meglátásunk szerint ez a csoport nem kevésbé érdemel figyelmet, mivel 1956-ot és annak kihatásait új perspektívából mutatja meg.

E bonyolult történeti probléma megközelítése több „kényes kérdést” vet fel. A kutató számára korlátozottan állnak rendelkezésre adatok és források, és a meglévők is gyakran tö-

redékesek, illetve nem mindig tekinthetők megbízhatóknak. Ugyanakkor fontosnak tartjuk, hogy a téma kutatói ne elégedjenek meg pusztán a politikai látószög érvényesítésével, a társadalmi és szociális aspektusokra is legyenek figyelemmel. Úgy véljük, e tekintetben a történettudománynak még jelentős adóssága van. Fontos volna, hogy ezt a kérdést magyar történészek is feldolgozzák.

Hazajönni, amíg időszerű (1957 tavasza)

Világméretű szolidaritás

Az 1956-os magyar menekültek története immár viszonylag jól ismert Magyarországon és a nemzetközi historiográfiában is. A felkelés letörését követően mintegy kétszázezer ember hagyta el az országot a határok átmeneti megnyitását kihasználva.⁴

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (a továbbiakban HCR) felhívását követve néhány nyugati ország rendkívüli intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy megfelelő feltételeket teremtsen az egységesen „szabadságharcosoknak” nevezett menekültek számára, és segítse a társadalomba történő beilleszkedésüket.⁵ Nyugaton 1956-ot olyan tragédiának látták, amely azt bizonyította, hogy a kommunista rendszerek megreformál-

⁴ A pontos számokról lásd Peter HIDAS: *Arrival and Reception: Hungarian Refugees, 1956–1957*. In: Christopher ADAM–Tibor EGERVARI–Leslie LACZKO–Judy YOUNG (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: Hungarian and Canadian perspectives*. University of Ottawa Press, Ottawa, 2009. 233. (Table 10.4: Hungarian Refugees: Overall Movements and Situation, October 1956–June 1960. Source: Report of the Statistical Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, National Archives, Canada, RG 25, 86-87/336, Volume 160, File 5475-EA-4-40). Az országot elhagyó személyek számáról (köribelül 200 000) az ENSZ adatai megegyeznek a – sokáig titkos – magyar statisztikai adatokkal: KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról: Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai, 1956. október 23. – 1957. április 30. *Régió*, 4 (1991). 174–211.

⁵ Itt nincs módunk közölni a magyar menekültek nemzetközi befogadásával kapcsolatos teljes szakirodalmat. Egy összefoglaló cikket ajánlhatunk a magyar olvasók számára: KECSKÉS Gusztáv: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása, *Külügyi Szemle*, 2010/4. 158–168.

hatatlanok, ami egyúttal a kapitalizmus és a liberális demokrácia nyugati modelljét legitimálta, illetve hitelüket vesztették azok, akik még hittek a szovjet típusú rendszerben. A nyugati országok menekültpolitikája – az 1956-os forradalomtól függetlenül – épp a magyarok érkezésének idején vált rugalmasabbá a menekültstátuszról szóló, a második világháború nyomán megszületett 1951-es genfi egyezményben foglaltak alapján.⁶ Ehhez adódott hozzá egy csokornyí szerencsés tényező – kommunista-ellenes attitűdök, kedvező gazdasági helyzet és munkaerő iránti kereslet, bizonyos országok sajátos érdekei,⁷ de a forradalom leverésének hatására születő valóságos együttérzés is. Az 1956-os menekültek befogadása így inkább nagyvonalú volt, egyes országokban a magyarokat anélkül fogadták be, hogy egyéni esetekre lebontva megvizsgálták volna, vajon a feltételek teljesülnek-e.⁸

Egy heterogén csoport

Az 1956-os menekültek profiljával kapcsolatos klisék makacsul tartják magukat. Egy mind Magyarországon, mind a Nyugaton elterjedt elképzelés szerint a legtöbbször fiatal, jól képzett férfi volt: értelmiségiek, diákok, műszakiak. Holott, ahogy a kérdés szakértői már rámutattak, ezeknek a menekülteknek a nagy

⁶ Lásd Peter GATRELL: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford University Press, Oxford, 2013 és Daniel COHEN: *In war's wake: Europe's displaced persons in the postwar order*. Oxford University Press, New York, 2012.

⁷ Elsősorban az országimázs tekintetében: 1956-ban néhány országnak példát kellett mutatnia a nagyszámú menekült befogadásával, ez volt a szuezi válságba bonyolódott Franciaország és Egyesült Királyság esetében, amelyek korlátlan számú menedékhelyet ajánlottak fel, de a diplomáciai téren elszigetelt Svájc esetében is, amelyet a második világháború idején alkalmazott rendkívül korlátozó menedékjogi politikája miatt értek bírálatok nemzetközi szinten.

⁸ Lásd Christine BANKI–Christophe SPÄTI: Ungaren, Tibeter, Tschechien und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit. In: Carsten GERKHOE–Werner Zimmermann (eds.): *„Zuflucht Schweiz“: Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert*. Chronos-Verlag, Zurich, 1994. 369–415. A nemzetközi jog szempontjából lásd CSERESNYÉS Ferenc: A nemzetközi menekültjog alkalmazása: Ausztria és az '56-os menekültek. *Múltunk*, 2007/1. 169–186.

többsége szakképzett vagy szakképesítés nélküli munkás volt.⁹ A kétharmaduk volt férfi, de jelentős volt a nők aránya is a diaszpórában,¹⁰ akik többségükben szintén munkásnők voltak. Gyakran kiemelik e csoport homogenitását. Ám a menekülés motívumai, a száműzetés előtti vagy utáni életutak, a politikai meggyőződés vagy a foglalkozási csoportok tekintetében valójában igen változatos képet mutatnak. Ez a kivándorlási hullám, mely a *New York Times* 1957 tavaszán adott jellemzése szerint „a legsikeresebb tömeges vándorlás az amerikai történelemben”, legalábbis kezdetben hatalmas szimpátiatörekére támaszkodhatott a kapitalista világban.¹¹

Miközben az úgynevezett „szabad világban” sok szó esett azok befogadásáról, akik fel mertek lázadni a kommunista rendszer ellen, a Kádár-kormány 1956. novemberi felállásától fogva törekedett fékezni a kivándorlást, és hazahívni a „disszidenseket”.

A hazacsábítás hadművelete

Hogyan valósult meg a magyar részről követett „kinyújtott kéz” politikája? Milyen álláspontot alakíthattak ki a fogadó országok, illetve a nemzetközi szervezetek a hazatelepülést ösztönző intézkedésekkel szemben?

A forradalom utáni zűrzavarban, amikor a menekültek még szakadatlan áramlottak Ausztriába, majd Jugoszláviába, a

⁹ Stéphane DUFOIX: La réfraction: 1956 en exil. In: *Communisme – La Révolution Hongroise de 1956. Nouvelles Approches*, L'Age d'Homme, Paris, 2006–2007. 88–89., 107–133. Lásd még KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról, *Régió*, 4 (1991). 6. Az illegálisan külföldre távozottak foglalkozás szerint.

¹⁰ Andrea PETŐ: Memories of the 1956 Hungarian Revolution: Narrating Gender and Migration. In: Ann Katherine ISAAC (ed.): *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Pisa, 2007. 153–163.

¹¹ Hungarian Refugees blend easily into U. S. Way of life, *New York Times Magazine*, 1957. március 24. Mindazonáltal problémákat is említenek, mint az egyedül utazó kamaszokét. Magyar menekülteknek szentelt nemzetközi cikkek nagy mennyisége olvasható az OSA digitalizált levéltárában: http://w3.osaarchivum.org/digitalarchive/rferl_mc/index.html, utolsó letöltés: 2016. június 28. A segítségével a menekültekről alkotott képek közti árnyalatokat is jól láthatjuk. Lásd még Carl J. Bon TEMPO: *Americans at the Gate: The United States and Refugees During the Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2008. 61–85.

Kádár-kormány igen korán napirendre tűzte a magyar „szökevények” kérdését.¹² Ebben az értelemben írt Sebes István, a magyar külügyminisztérium képviselője 1956. november 12-én az Egyesült Nemzetek főtitkárának, Dag Hammarskjöldnek: „a Magyar Kormány leszögezi, hogy a harcok miatt külföldre menekült magyar állampolgárok számára lehetővé teszi az önkéntes hazatérést, és biztosítja, hogy nem éri őket sérelem. A Magyar Kormány őszinte köszönettel elfogadja a közgyűlés határozatait, melyek összhangban vannak az E. N. 1/3/ cikkelyel, és céljuk a magyar nép megsegítése”.¹³ Megjegyzendő, hogy Sebes itt – minden bizonnyal a hitelesség érdekében – a „menekült” szót használta, miközben a belföldnek szánt hivatalos megnyilatkozásokban a „szökevények” vagy a „disszidensek” kifejezés szerepelt.

Így, habár a Kádár-kormány nem volt egységes abban a kérdésben, hogy megalapozottak-e az árulónak tekintett személyek hazatérésének ösztönzését célzó intézkedések,¹⁴ a „disszidensek” irányában mégis átfogó ösztönző csomag lépett életbe. Az első időkben ez a politika egy sor amnesztiarendelemben öltött testet. 1956 végén egymást követték a bürokratikus intézkedések. Az 1956. december 1-jei 27. sz. rendelkezés közkegyelemben részesítette azokat az október 23. után elmenekült magyar

¹² E témáról kiváló összefoglalót adott közre ugyanebben a folyóiratban SZABÓ Juliet: „...s várja eltévedt fiait is.” Az MSZMP repatriálási és hazalátogatási politikája 1956 és 1963 között. *Múltunk*, 2007/1. 187–213.; továbbá Magdolna BARÁTH: Attempts to win and break up the hungarian emigration after 1956. In: Anna MAZURKIEWICZ, *East Central Europe in exile*, II. *Transatlantic Identities*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2013. 293–309.

¹³ „Unations Geneva, Philippe De Seynes (ENSZ gazdasági és szociális ügyekért felelős főtitkárhelyettese, New York) 1956. november 12-i, 1733. sz. távirata Adrian Peltnek (ENSZ Európai Iroda igazgatója, Genf), ENSZ Levéltár, Genf (UNAG) G.I 30/1 20496 Jacket 1 (26.10.1956-09.12.1956) Situation in Hungary and Relief in Hungary.

¹⁴ Erről a kormányon belül folyó vitáról lásd SZABÓ Juliet: I. m. 195. Szemben azzal a nézőponttal, hogy minden hazatérésre jelentkezőt vissza kell fogadni, és segíteni kell visszailleszkedésüket a társadalomba (talán a köztörvényes bűnözőket kivéve), Biszku Béla, az 1957–1961 közötti belügyminiszter fenntartja véleményét, hogy minden személyt, aki a felkelésbe akármilyen módon belekeveredett, tegyenek feketelistára, és tiltsák meg nekik a hazatérést.

állampolgárokat, akik még 1957. március 31. előtt hazatértek.¹⁵ Kimondta, hogy nem fognak a határ illegális átlépése miatt eljárást indítani a hazatelepültek ellen. Látható, hogy ez a rendelet elsősorban az országból elmenekülteket célozta meg, és nem a forradalmároknak nyújtott kezet. A Belügyminisztériumon belül felállított Hazahozatali Bizottság szintén azt tanúsítja, hogy a Kádár-kormány igyekezett bátorítani a hazatérőket.¹⁶ Mindeközben a magyar kormány és diplomatáik 1957 elején visszatérően felrótták a nyugati országoknak, hogy „akadályokat” állítanak, illetve „propagandát” szerveznek, hogy meggátolják a menekültek hazatérését, továbbá „könnyelmű” ígéreteket tesznek azoknak, és „opportunistá” módon foglalkoztatják a magyarokat a gazdaságban.¹⁷

Ausztriában és Jugoszláviában a magyar kormánynak ezzel együtt sikerült a repatriálást megkönnyítő eljárást bevezetnie: elegendő volt, ha a menekültek aláírtak egy nyilatkozatot, miszerint hazatérésükről szabadon döntöttek,¹⁸ és „a magyar hatóságok nem fognak megtorló intézkedéseket foganatosítani ellenük”.¹⁹ A gyakorlatban e rendelkezést nem mindig tartották be; elsősorban a(z ellen)forradalmi részvétellel gyanúsított személyek esetében, akiket volt, hogy hónapokkal hazatérésük

¹⁵ Az amnesztia érvényének határidejét először december 31-re tűzték ki, majd elhalasztották. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 27. számú törvényerejű rendelete az 1956. évi október 23. napját követően külföldre távozott személyek közkegyelemben részesítéséről. *Magyar Közlöny*, 98. sz. 1956. december 12. Idézi: SZABÓ Juliet: I. m. 187.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ez jellemezte a magyar diplomaták tárgyalásait a fogadó országokkal a repatriálás kérdésében (lásd például Svájc esetét: Magyar politikai emigráció és menekült kérdés: Marjai József, *Magyar menekültek Svájcban*. Bern, 1957. január 27., MNL OL XIX-J-1-Svájc [1945–1964], 13. doboz, XII-112), de szintén ez látszik az ENSZ-nek 1957. január 15-én elküldött memorandumból, melyből idéztek a nyugati kommunista újságok, mint a *Voix ouvrière* 1957. január 17-i száma.

¹⁸ Gusztáv D. KECSKÉS: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*. Paris–Budapest–Szeged, 2005. 320.; Andreas GÉMES: Political Migration in the Cold War: the Case of Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57. In: *Immigration and emigration in historical perspective*. I. m. 175.; Soós Katalin: *1956 és Ausztria*. JATE, Szeged, 1999. 115.

¹⁹ Pour le retour de réfugiés hongrois (AFP) [A magyar menekültek hazatéréséért]. *Voix ouvrière*, 1957. január 25.

után tartóztatta le.²⁰ A többieknek – bár sokuk szenvedett el különféle hátrányt, például elbocsátották a munkahelyéről, kizárták az oktatási intézményéből²¹ – nem kellett súlyosabb megtorlással szembenézniük.²²

Az ügymenet

1957 februárjában a magyar követség munkatársaiból, az osztrák kormány képviselőjéből, aki egyben a bizottság elnöke is volt, valamint egy ENSZ-megfigyelőből álló bizottság látogatására került sor az alsó-ausztriai és a bécsi táborokban. Ugyanakkor, ahogy a Vöröskereszt jelentésében olvasható, „a repatriálás régi módszere továbbra is működik, csak kevesebb nyilvánosságot kap. A menekültek közvetlenül a magyar követséghez, illetve az osztrák hatóságokhoz fordulnak”.²³ Az ügymenet olykor változott a befogadó ország és a kérelmezés időpontja függvényében. Az amnesztia lejártáig a hazatérésre jelentkező nem találkozott különösebb csapdával, a hazatelepülési bizonylatokat is elég gyorsan kiadták mindenki számára egyformán. Ausztriában a hatóságok gondoskodtak az egykori

²⁰ Ez történt egy felkelő, Havrilla Katalin esetében is, aki Neuchâtelbe menekült, majd 1957 tavaszán önként visszatért Magyarországra, s 1959-ben kivégezték: Phil CASOAR–Eszter BALÁZS: *Les Héros de Budapest*. Les Arènes, Paris, 2006. 75, 106–107.

²¹ Másokkal együtt ez történt például az egyik hazatelepedett – Mlinárcsik Mihály – esetében, aki az elmeneküléséről, majd a hazatéréséről mesél. Lásd Phil CASOAR–Eszter BALÁZS: I. m. 102–105.: „Eldöntöttük, hogy elmegyünk és megnézzük, milyen a határ túoldalán [Ausztriában], a képzeletünk fellobogott, mi miért ne, hiszen százezrek már elmentek. [...] majd utána meglátjuk, ha minálunk a helyzet romlik, külföldön maradunk [...]. [...] Neuchâtelben eltöltött néhány hét után úgy döntött, hogy visszamegy Magyarországra az egyik haverjával együtt. De a szakközépiskolájuk igazgatója nem volt hajlandó a két renegátot visszavenni.”

²² Például: interjú Márai Bélával [Minden interjúalany álnévvel szerepel], Genf, 2013. október 12. Ő meséli: „Együtt voltam egy hozzám hasonló diákkal a menekülttáborban, aki a menyasszonya nélkül jött el otthonról. Svájcba érkezése után kezdte megbánni, hogy eljött, ráadásul a menyasszonya és az édesanyja is írtak, telefonáltak neki, kérték, hogy menjen haza. Végül úgy döntött, hogy hazamegy Magyarországra, és a tanulmányait ott fejezte be.”

²³ „Exposé des opérations entreprises par la Ligue en faveur des réfugiés hongrois en Autriche” [Jelentés a Ligának az ausztriai magyar menekültek érdekében tett intézkedéseiről], 1957. február, UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugee.

menekültek határra szállításáról is.²⁴ Megjegyzendő, ez az eljárás, amelynek során a fogadó országot terhelte a hazatérés költsége, egyedül Ausztriában volt megfigyelhető. A francia hatóságok a menekülteknek csak a vidékről Párizsba utazását fedezték.²⁵ Svájcban, elhárítandó a diplomáciai válsággal fenyegető helyzetet, a Szövetségi Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium a Szövetségi Külügyminisztériummal egyetértésben mintegy négyszáz önkéntes hazatelepülő utazási költségeit vállalta 1957 márciusáig.²⁶ Feltételezhetjük, ez nem számított érdektelen támogatásnak svájci részről sem, hiszen azt célozta, hogy ne maradjanak menekültek saját kívánságuk ellenére az országban, vagyis a fogadó országban potenciálisan eltartandó személyeknek látták őket.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a magyar kormány, a Magyar Vöröskereszt támogatásával, szintén igen korán elkezdett „törődni” a száműzetésben szétszóródott családok újraegyesítésével, amennyiben arra Magyarországon került sor. 1957 tavaszán a magyar külügyminiszter-helyettes és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tárgyalásokat folytatott e tárgyban, de nem sikerült megegyezésre jutniuk. Ennélfogva ezeket az eseteket legtöbbször diplomáciai szinten oldották meg, olykor a Vöröskereszt országos szervezetének – országonként változó – támogatásával.²⁷

A kiskorúakra a Magyar Vöröskereszt, a diplomaták, a Hazahozatali Bizottság és a hatóságok is különös figyelmet for-

²⁴ Uo.

²⁵ „The rapatriation of Hungarian refugees from France”, RFE News Bureau, Paris, 1957. június 5., ITEM n° 3419/57, OSA Digital 1956 Archives: RFE/RL Collection – Evaluation Information Items. Uhttp://w3.osaarchivum.org/digitalarchive/rferl_eii/index.html. Utolsó letöltés: 2016. július 31.

²⁶ „Rapport du département de Justice et Police” [Igazságügyi és Rendészeti Osztály jelentése], 1957. március 7., Svájci Szövetségi Levéltár: (CH-BAR) #E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, Ungarische Flüchtlinge, 1957.

²⁷ „Rapport sur l’action de secours en Hongrie, CICR, Genève” [Jelentés a magyarországi segélyakcióról, Nemzetközi Vöröskereszt, Genf], 1957, 31–33.: UNAG G.I 30/1 20496 Jacket 4 (20.04.1957–05.05.1958) Situation in Hungary General and Relief in Hungary. A részletekről lásd Isabelle VONÈCHE: *L’octobre hongrois: Entre croix rouge et drapeau rouge: l’action du Comité international de la Croix-Rouge en 1956*. Émile Bruylant, Bruxelles, 1998. 98–101.

dítottak. A meginduló magyar kampány szócsövei a Hazafias Népfront és a Magyar Nők Országos Tanácsa volt. E két szervezet mind a magyar, mind a nyugati baloldali sajtóban tett közzé felhívásokat.²⁸ Magyarország célja az volt, hogy elhintse azt a gondolatot, hogy sok gyermek elszökött vagy, ahogy a Vöröskereszt Nemzeti Társaságok értekezletén az egyik magyar képviselő fogalmazott, „kalandvágtyól hajtva” a szülei beleegyezése nélkül ment el.²⁹

Szintén 1957 tavaszán a HCR törekedett arra, hogy ellenőrzése alatt tartsa a repatriálásokat, főleg a kiskorúakét. Nem engedték őket hazamenni addig, amíg egy gondviselő vagy egy rokon Magyarországról nem kérte határozott formában a hazatérésüket.³⁰ A kíséret nélküli kiskorúak esetén túlmenően a HCR megerősítette, hogy „minden lehetőt megtesz annak biz-

²⁸ Kétségbeesett szülők, kétségbeesett gyerekek... A Magyar Nők Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront és a Magyar Vöröskereszt tiltakozása. *Népszabadság*, 1957. augusztus 31. „A Magyar Nők Országos Tanácsának Felhívása” (*Horizons féminins*, 1957. február–március) arról tudósított, hogy a magyar nők „megindító felhívással” fordultak a Nők Nemzetközi Demokratikus Szövetségéhez. Utaltak benne a „nagy számú felelőtlen és tájékozatlan fiatal[ra], akik hazatérnének, ha tudnák, hogy nincs semmi okuk menekülni, hogy a szerető és megértő családjaik és barátaik valamint az egész ország várja őket.”

²⁹ „Réunion des sociétés nationales de la Croix-Rouge, du CICR et de la Ligue des sociétés de la Croix-Rouge” [A Vöröskereszt Nemzeti Társaságok, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a Vöröskereszt Társaságok Ligája értekezlete], Genf, 1957. április 16., 22, UNAG: G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugees. Dr. Killner – akit Magyarországon május 31-én felmentenek a tisztségéből – hosszú védőbeszédet mond. Felhívja a Vöröskereszt országos szervezeteit, hogy vegyenek részt a repatriálásban, nemcsak a gyerekekében, akik a szüleiket elhagyták, hanem a felnőttekben is, akik vissza kívánnak térni Magyarországra. Egy ötponos határozattervet is benyújt – sikertelenül –, kérve, hogy a hazautazás költségeit fedezzék az országos szervezetek. Ezt a magyar delegáció által hozott és a Szovjetunió delegáltjai által támogatott, a Vöröskereszthez intézett hosszú köszönetekbe és dicséretetekbe bújtatott – azért, hogy a „magyar népnek” segített az „októberi események” után – határozatot a Liga Végrehajtó Tanácsa elé utalják.

³⁰ Végül az egyes országok által alkalmazott eljárások között lesznek különbségek: „Legal procedures followed by governemens in taking decision with regard to unaccompanied Hungarian minors”, P. Weiss által 1958. július 8-án a HCR Német Irodájának címezve. ENSZ Menekültügyi Főbiztosság Levéltára (AUNHCR) Fonds 11, Serie 1, box 198: 11/1-6/9/HUN/GEN 07/1956-05/1961. ARC-2/A41 file *Hungarian children [2] – General*.

tosításáért, hogy a menekültekre ne nehezedjen nyomás, és szabadon dönthessenek arról, hogy haza kívánnak-e települni, vagy sem. Minden alkalommal, amikor a hazatelepítési misszióknak engedélyezték a menekültek felkeresését, a főbiztos a hivatalából kirendelt egy megfigyelőt a helyszínre, hogy minden kényszerítésnek elejét vegye”.³¹ Természetesen a gyakorlatban nehéz alkalmazni ilyenfajta ellenőrzést, de gyakorta maguk a fogadó országok hoztak óvintézkedéseket a kérelmek vizsgálatakor. Luxemburgban például a kormány tanácsadóján, a Vörös kereszt igazgatóján és egy munkatársán kívül még két tolmács jelenlétét is előírták: „A konzuli teendőkkel megbízott személy és a hazatelepülésre jelentkezők által mondottakat egy tolmács fordította, hogy a luxemburgi megfigyelők figyelmét semmi ne kerülje el. Utóbbiak szigorúan ügyeltek arra, hogy semmifajta nyomás ne nehezedjen a jelentkezőkre, akik a találkozót követően szabadon döntöttek arról, hogy visszamennek-e Magyarországra. Ha a konzuli teendőkkel megbízott személy arra tett ígéretet, hogy Magyarországon semmilyen büntetést nem szabnak ki a hazatelepedettekre, a luxemburgi megfigyelők észrevételezték, hogy ez üres ígéret lehet. Ezenfelül a megfigyelők minden jelentkezőt kikérdeztek a távozással kapcsolatos döntése okairól.”³²

A repatriálás számokban

1957 tavaszán Magyarországon és a nyugati kommunista sajtóban tucatjával jelentek meg propagandacikkek a menekültek hazatéréséről, ám konkrét számokat nem közöltek, és az ENSZ és a HCR hivatalos jelentései is csupán becsléseket adtak közre. Az 1957 márciusában az ENSZ és a HCR által közösen be-

³¹ „UNREF Executive committee (fourth session) standing program sub-committee”, 1957. január 28.: Report on the Fourth session standing program sub-committee (Genf, 23-28.01.1957): UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugee.

³² „Situation au Luxembourg: Mineurs hongrois non accompagnés” [A luxemburgi helyzet: kíséret nélküli magyar kiskorúak], Jean Mersch 1958. július 24-i levele Dr. Weissnak [az idézet nemcsak a kiskorúakra vonatkozik, hanem valamennyi hazatelepülésre jelentkezőt érinti], AUNHCR: Fonds 11, Serie 1, box 198: 11/1-6/9/HUN/GEN 07/1956-05/1961 ARC-2/A41 file *Hungarian children [2] – General*.

mutatott *Emlékeztető a magyarországi menekültek javára megszervezendő nemzetközi segítségnyújtásról* megemlítette, hogy az Ausztriába érkezett 170 743 menekültből „két- vagy három-ezer Ausztriába menekült magyar” tért vissza hazájába. Ennél nagyobb pontossággal állapította meg, hogy Jugoszlávián át az érkezett 17 087 magyar menekültből már 976-an hazatértek,³³ csak hogy ez a szám nem egyezik a Vöröskereszt adataival. Utóbbi szerint 1957 márciusában, azaz még az amnesztia lejártá előtt a jugoszláv táborokból 2124 menekült tért haza, belefáradva az esetleges kivándorlásra való várakozásba.³⁴

Ennél beszédesebbek a Vöröskereszt Társaságok Ligájától származó jelentések, melyek a repatriálások kérdését először 1957 januárjában említették. Ez a jelentés közölte, hogy 1957. januárban az ausztriai táborokat meglátogatta a repatriálási bizottság, és az „osztrák hatóságok felügyeletével” 1957 januárjáig 2300 menekült hazatérését említette, amibe nem számolták bele az „illegális” (vagyis a magyar követségen be nem jelentett) hazatéréseket,³⁵ amelyek számát lehetetlen volna megbecsülni.

A menekültek segítségével foglalkozó főbb szervezetek figyelmét, legalábbis kezdetben, nem keltették fel az „ellenkező irányú” mozgások, a magyar hatóságok azonban az amnesztia elévüléséig minden egyes hazatérőt „lelkiismeretesen” megszámláltak. Ebből világosan látható, hogy az első, 1957 tavaszáig terjedő időszakban tértek haza a legtöbben, hiszen 1957 májusáig 11 447 önkéntes hazatelepülést regisztráltak.³⁶ Ezek a szá-

³³ „Aide-mémoire sur l'assistance internationale à fournir aux réfugiés de Hongrie- Présenté par le Secrétaire général et le Haut commissaire pour les réfugiés” [Emlékeztető a magyarországi menekültek javára megszervezendő nemzetközi segélynyújtásról – A Főtitkár és a Menekültügyi Főbiztos által tett jelentés], 1957. március: UNAG: G.I 30/1 20496: Jacket 3 (01.02-30.04.1957).

³⁴ „Relief on action in aid of Hungarian refugees in Yugoslavia”, League of Red Cross Societies, 1957. április, UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugees.

³⁵ „Report on the League operation on behalf of Hungarian refugees in Austria during January 1957”, League of Red Cross Societies, 1957. január, UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugees.

³⁶ Lásd KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról: I. m. 8. Az illegálisan külföldre távozott személyek hazatérése.

mok a fent már idézett Központi Statisztikai Hivatal bizalmas jelentéséből valók, és megbízhatónak tűnnek. A jelentés szerint Belgium (a hazatértek 15%-a) állt első helyen. Az is tudható, hogy ez a csoport háromnegyed részben férfiakkól, főleg 15 és 24 év közötti fiatalokból (40%) állt. Többségük foglalkozása „kétkezi” munkás volt (74%), szemben a mindössze 10%-nyi „értelmiségi” foglalkozásával.

A Vöröskereszt erre az időszakra vonatkozóan közölt számadatai már csak kismértékben tértek el a magyar számadatoktól. Ugyanis ebben az időszakban Ausztriából 4460, Jugoszláviából 4969 hazatérést említett, ami összesen 9429 hazatérés, a „második” fogadó országból visszatérőket nem is számolva.³⁷

Ezzel a közvetlenül a forradalom utáni időszakokkal kapcsolatban még idekívánkozik egy megjegyzés. Magyarország menekülteket célzó hazacsábítási hadművelete nemcsak a repatriálási bizottságok és a Magyar Vöröskereszt útján folyt, hanem a végleges fogadó országokban is zajlott a magyar konzuli képviselők révén, amelyek minden eszközzel (röplapok, közlemények, a táborok meglátogatására tett kísérletek stb.) igyekeztek a potenciális jelentkezőket odavonzani a követségükhöz. Nehéz azonban meghatározni a kampány és az amnesztia hatását azokra a menekültekre, akik a hazatérés mellett döntöttek.

Két amnesztia között: a hazatérés és következményei (1957. május – 1961)

Bizonytalanság és stratégiák

Az amnesztia elévülése, azaz 1957. március 31. után hazatért menekültekről sokkal kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, a nemzetközi szervezetek forrásai erről az időszakról nem adnak kellő áttekintést. Pedig voltak olyan menekültek, akik akkor

³⁷ „Exposé des opérations entreprises par la Ligue en faveur des réfugiés hongrois en Autriche” [Jelentés a Ligának az ausztriai magyar menekültek érdekében tett intézkedéseiről], 1957. április, függelék A és „Relief operation in aid of Hungarian refugees in Yugoslavia”, 1957. április–május, 1, UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugees.

vállalkoztak a hazatérésre, amikor az már komoly veszéllyel és következményekkel járt.

E csoporthoz tartozott a bevezetésben idézett *A berni követ* című filmben is szereplő házaspár, akiket – 1958 augusztusában – arra figyelmeztetett a tisztviselő, hogy hazatérésükkel hat hónapig terjedő börtönt kockáztatnak.

Ma még nehéz pontos képet alkotnunk a hazatelepült személyekre váró megtorlásokról. Ez részben a jelentkező profilján is múlott: részt vett-e a felkelésben vagy sem, és mennyire volt politikailag vagy állambiztonságilag „használható”.³⁸ Azaz milyen információkat tudott adni a politikai rendőrségnek a hazatérése előtti időszakból,³⁹ és/vagy mennyire tudták őt használni a hazatérése után a propagandában.⁴⁰ A menekültek kihallgatásának az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött gazdag anyagát⁴¹ átnézve az derül ki, hogy a jelentkezőkkel való bánásmód véletlen tényezőktől is függött. Másképpen fogalmazva: úgy tűnik, hogy még az a személy sem lehetett biztos abban, hogy „normális” életet élhet a hazatérése után, aki az 1956-os eseményekben egyáltalán nem vett részt. Az, aki a felkelésben részt vett, legtöbbször nem is kérte a hazatelepítését. Mégis akadtak, akik ennek ellenére is megtették, és érdekes volna mérlegelni, hogy mennyire volt lehetőségük „tárgyalni” a rendszerrel. Mindenesetre ez a véletlenszerűségi tényező bizonytalanságot szült, és ebben az értelemben tulajdonképpen része volt a „disszidensek” megbüntetésének. Ez a

³⁸ Itt az 1959-es repatriálási kérelmek dossziéiban szereplő megjegyzésekre támaszkodunk, melyekről a Belügyminisztérium rendelkezik: „Svájci magyar emigráció”, ÁBTL 3.2.5.0-8-95/1: 364 et 3.2.5.0-8-95/2: 291.

³⁹ A Szabad Európa Rádió egyik jelentésében szó van arról, hogy a lakosság óvakodik a hazatelepültektől, mivel gyanítja, hogy az ÁVH-hoz tartoznak: „Interrogation of Redefectors”, 1957. április 10., 2247/57, http://w3.osaarchivum.org/digitalarchive/rferl_eii/index.html#desc4, utolsó letöltés: 2016. június 30. Egy ilyen esetet szintén felidéz egy egykori menekült: az édesanyja hívta fel a figyelmét egy menekültre, aki orvostanhallgatónak mondta magát, de akinek szerinte túl koszos volt a körme ahhoz, hogy ez igaz legyen. Édesanyja kérte, hogy óvakodjon ettől az embertől, és később megtudták, hogy ügynök volt. Interjú Molnár Jánossal, 2015. december 12.

⁴⁰ „Svájci magyar emigráció”, ÁBTL 3.2.5.0-8-95/1: 364 és 3.2.5.0-8-95/2: 291.

⁴¹ „Svájcból amnesztiával hazatértek”, ÁBTL 3.15.-0-167 48, 50, 51 és 52.

bizonytalanság figyelhető meg a Svájci Szövetségi Levéltárban őrzött levelek egyikében is.⁴² Az üzenetet egy fiatal magyar menekült – szakképzetlen munkás egy svájci gyárban – írta, aki 1957 végétől készült a hazatérésre, de akit megölt egy másik menekült, hogy ellopja tőle az utolsó fizetését. A fiút teljesen apolitikusnak írják le, akit kizárólag a honvágya ösztönzött a hazatérésre. Röviddel meggyilkolása előtt írta anyjának:

Kedves Szüleim,

Tudatom veletek, hogy én jól vagyok, amit nektek is tiszta szívből kívánok. Kedves mama, tudatom veled, hogy voltam a magyar konzulátusnál és kitöltöttem a hazatérési papírt. Éppen akkor volt benn két srác, azok ma este 6 órakor indultak el. Megígérték, hogy fel fognak menni, mert nem messze laknak Csepelen. Én holnap viszem be a fényképeket, és talán 6 hét múlva megyek én is. Nyugtalankodni nem kell, mert én szívesebben leülök azt a 6 hónapot, mint még itt legyek fél évig. Írjátok meg részletesebben, hogy az a[z] ember, hogy ment haza meg a menyasszonya. Írjátok mindenről, tudjam magam mihez tartani, mert én már olyan hülye vagyok, hogy az nem közönséges. Nem tudom, mi lesz velem, ha sokáig itt kell maradnom, én azt hiszem, meg fogok örülni. De most zárom soraimat, sokszor csókol benneteket

Laci fiatok

A hazatelepüléssel kapcsolatos ügyintézésnek ez a pontos leírása egyrészt jól mutatja a menekült bizonytalanságát, a sokukat emésztő boldogtalanságot, mindamellet a tragikus történet egy fontos tényezőről is tanúskodik: a majdani hazatelepédettek ügyintézés során választható stratégiáiról. Egyesek közülük ugyanis igyekeztek a hazatérésre vonatkozólag tájékozódni a kapcsolataikon és/vagy a már hazatért ismerőseiken keresztül.

⁴² CH-BAR# E2200.50-01#1969/235#233*, Az. E. 7.1, Rapatriements réfugiés hongrois actuellement en Suisse à la suite des événements de Hongrie, 1957–1961. – A levelet mai helyesírás szerint közöljük.

A rendőrség a hazatérők nagy részét kihallgatta, és arra kényszerítette, hogy információkat adjon ki, többek között megnevezze azokat a magyarokat, akikkel nyugaton érintkezett. A kihallgatás alatt egyesek néhány, néha teljesen érdektelen név bemondására szorítkoztak, amit a politikai rendőrség valószínűleg nem tudott felhasználni, mások viszont precízebbek voltak, és koherens információkat adtak többek közt a magyar emigrációs szervezetekről is. Néhányan, ahogy az előbb idézett levél írója, bevallották, hogy barátaiknál vagy hazatért ismerőseiknél érdeklődtek, és azt hangsúlyozták, hogy az utóbbiak a hazatérésük következményei vonatkozásában megnyugtatták őket. Azt is érdekes megfigyelni, hogy a menekültek gyakran tisztában voltak azzal, milyen érvekkel kell a hazatérésüket indokolniuk. Ők a rendőrség munkatársainak azt mondták, amit elvártak tőlük: a honvágy; a hozzátartozók hiánya; megbánták, hogy a pillanat hatása alatt vagy a barátok nyomására könnyelműen elindultak 1956-ban. Szintén előkerült a fogadó ország munkakörülményeihez való alkalmazkodás nehézsége, és néha egyszerűen a munkanélküliség, a bizonytalanság és a fogadó társadalomba való sikertelen beilleszkedés.⁴³ Ez is egyfajta stratégia volt, ezúttal a hatóságokkal szemben.

Meg kell különböztetnünk a kiskorúakkal szembeni bánásmódot attól, ahogy a többi menekülttel bántak. Magyarország még az amnesztia lejárta után is megkönnyítette a hazatérést az 1938. október 1. után született, vagyis a szökésükkor kiskorú személyek számára. Repatriálási kérelmeiket gyorsított eljárásban bírálták el. Az ügyintézésrel kapcsolatban felvilágosítást adó 1958. februári cikk szerint a Magyar Vöröskereszt már 750 fiatal hazatérésében működött közre. Azoknak a fiataloknak, akik nem tudták a hazautat kifizetni, az IBUSZ kínált megoldást: amennyiben a szülők letették az összeget Magyarországon, az IBUSZ hazaszállította gyermeküket.⁴⁴ Úgy

⁴³ „Svájcból amnesztiával hazatértek”: ÁBTL 3.15.-0-167/48, 50, 51 és 52.

⁴⁴ Hogyan lehet a külföldre szökött kiskorúakat hazahozatni? *Népszabadság*, 1958. február 28. Lásd még: Bár lejárt az amnesztiarendelet, továbbra is jóakarató egyéni elbírálásban részesítik hatóságaink minden hazatérni kívánó magyar kérelmét, *Hétfői Hírek*, 1960. december. Ez volt a gyakorlat már 1957 tavaszán is.

tűnik, a kiskorú menekültek között néhányan még ebben az amnesztia nélküli időszakban sem ütköztek különösebb nehézségekbe. Például egyik interjúalanyunk,⁴⁵ aki 1959-ben tért haza, a következőképp emlékezett vissza hazatérése történetére. Nagy reményekkel indult el 1956-ban, mindössze tizennégy évesen nyugatra, majd, mivel emésztette a honvágy, 1959-ben úgy döntött, hogy jelentkezik a magyar követségen, és a repatriálását kéri. Kérését a tisztviselő „örömmel” fogadta, és hazatelepítését igen rövid idő alatt megszervezték. Az apjához, Sz.-re visszatérve, interjút kellett adjon egy helyi lapnak a visszatérése okairól. Kénytelen volt felsorolni olyan dolgokat, amik nem tetszettek neki Svájcban, mint például az étel. Ezután normálisan folytathatta tanulmányait, és szakmai előmenetelében sem ütközött akadályba. Azonban olykor felvetődött benne, hogy az utolsó – külföldi – lakcíme, mely számos hivatalos papíron szerepelt, ronthatja az esélyeit a lakás- és az álláskeresésben. A rendszerváltás előtt, a nyolcvanas években a nejevel együtt visszatérhettek egykori nyugati tartózkodási helyükre.

A számok háborúja

A második időszakban, 1957 tavasza és 1960 között, a szakadék tovább mélyült a nyugati és a magyar számadatok között, és egyfajta számháború bontakozott ki. Például 1959 augusztusában az MTI 42 000 hazatérést jelentett be 1956 óta,⁴⁶ míg a Szabad Európa Rádióknak adott interjújában a HCR szóvivője, John de Frates – válaszul a magyar becslésre – a 15 000-es számot tekintette valósnak. Hogy az eltérést megmagyarázzák, a magyar források rendszerint kiemelték, túl a Nyugat félrevezetési szándékán, a titkos hazatéréseket, amikor a menekült nem kereste fel a fogadó országban lévő magyar diplomáciai képviselőt. A HCR végül 18 220-ra becsülte a 1960. júniusig Magyarországra

⁴⁵ Interjú Borsodi Istvánnal, 2015. december 28.

⁴⁶ Eddig negyvenkétezer disszidens jött vissza Magyarországra, *Népszabadság*, 1959. augusztus 4. Megjegyzendő, számos kérelmet a magyar hatóságok elutasítanak. Például 1959-ben csak 1632-t fogadnak el a 2516 kérelemből. MNL OL 288. f. 5/232. ő. e. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához az emigráció felé irányuló propaganda tárgyában, idézi: SzABÓ Juliet: I. m. 208.

hazatért menekültek számát, ami az 1956–1957-es teljes magyar emigrációnak körülbelül a 9%-a,⁴⁷ miközben a magyar források fenntartották, hogy ez a szám meghaladta a 40 000-et.⁴⁸

Egy új amnesztia felé

Nagy Imre és Maléter Pál halálra ítéletét és 1958. júniusi kivégzését követően a kádári Magyarország külföldi megítélése mélypontra zuhant. A következő nyár folyamán napvilágot látott néhány, az országimázs javítását célzó kezdeményezés. Ebben a helyzetben a magyar kormány ismét felvetette, hogy nem csupán a kiskorúaknak kell kezet nyújtania, hanem a többi 1956-os „disszidensnek” is, akiket előszeretettel állított be eltévelyedett és nyugaton elveszett báránnyáknak. A Politikai Bizottság 1958. júliusi 29-i ülésén Kádár János is úgy foglalt állást, hogy kezet kell nyújtani az 1956-os emigrációnak, melyet érdekesnek és vegyesnek írt le.⁴⁹ Úgy tűnik, meg volt győződve arról, hogy közülük sokan haza kívánnak térni. Az MSZMP első titkára nagyon világosan megnevezte azokat a csoportokat, melyeket az újabb propagandának meg kell céloznia: ipari szakmunkások, orvosok, mérnökök, agronómusok stb. Javasolta, hogy hi-telezzék meg a hazautat azoknak, akik haza akarnak térni, és akik azt a rá következő évben volnának kötelesek visszafizetni. A hazahívás második szakaszában tehát már mások a tétek, a hazatérések szorgalmazásában nagyobb a szerepük a gazdasági-foglalkoztatási megfontolásoknak az ideológiai hasznon túl.

1961-ben már számos menekült beilleszkedett a nyugati körülmények közé. Sok diák, a fogadó ország ösztöndíjának köszönhetően, időközben befejezte tanulmányait. Néhányan megkapták az állampolgárságot is a fogadó országban, ami aztán

⁴⁷ Hidas Peter: I. m. 233. Table 10.4: Hungarian Refugees: Overall Movements and Situation, October 1956–June 1960. Source: Report of the Statistical Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, National Archives, Canada, RG 25, 86-87/336, Volume 160, File 5475-EA-4-40.

⁴⁸ Például: A haza várja eltévedt fiait. *Magyar Nemzet*, 1960. október 4., OSA 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971.

⁴⁹ Jegyzőkönyv a PB 1958. július 29-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/88. ó. e. Idézi: Szabó Juliet: I. m. 189.

paradox módon lehetővé tette, hogy a következő években legálisan, a rokoni látogatásokat illetően veszély nélkül hazalátogassanak.⁵⁰

A 1961-es amnesztia pontjai, ahogy akkor a nyugati kommunista sajtó tálatálásában megjelentek, sokat elárulnak a magyar kormány motivációjáról:

Azzal a céllal, hogy a lehető legtöbb, az országból 1956-ban kivándorolt menekültet visszahozza Magyarországra, a kormány több intézkedést hozott az érdekükben [...]: A menekültek a helyzetüket rendezhetik, és az útleveleket megszerezhetik, ha a magyar konzuli képviseletekhez fordulnak. A származási állampolgárságukat megtartják akkor is, ha állampolgárságot kaptak abban az országban, ahol letelepedtek. A hazatérésük után kérhetik a rehabilitációjukat azok, akiket külföldön elkövetett bűncselekményekért elítéltek. Végül, a külföldön megszerzett egyetemi diplomájukat benyújthatják honosításra.⁵¹

Ezekben az években a magyar hatóságok széles körű propagandát folytattak az egykori menekültek hazacsábítása céljával, mindenekelőtt a Magyarok Világszövetsége segítségével. Ezek a vállalkozások párhuzamosan zajlottak Magyarország fokozatos és mérsékelt liberalizációjával, s a maguk módján a Kádár-rendszer hittételét példázták: „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

Az 1961-es amnesztiától kezdve nehéz akár magyar, akár külföldi statisztikát találni a repatriálásokra vonatkozóan.⁵² Régi menekülteket hazavonzhatott a Magyarországon a hatvanas években kibontakozó mérsékelt liberalizáció, s bár valószínűleg hazatértükkor ők is számos nehézséggel találtak szembe magukat, az 1950-es évek végén hazatért társaikhoz képest jóval kisebb kockázatot vállaltak. Közülük egyesek különben

⁵⁰ Az állampolgárságot öt év után adták meg különböző országokban, mint Franciaország, Olaszország, Svédország, Hollandia, Nagy-Britannia, Kanada vagy Ausztrália. Judit BIRKÁS, *Die Ungarnflüchtlinge von 1956 in der Schweiz ihre Aufnahme und Eingliederung*, Basel, [Lizentiatsarbeit], 1983. 96.

⁵¹ En Hongrie. Mesures pour faciliter le retour des réfugiés [Magyarországon. A menekültek hazatérését segítő intézkedések]. *Voix ouvrière*, 1961. június 20.

⁵² Lásd SZÁSZI Ferenc: Adatok a magyar kivándorlás történetéhez. 1945–1989, *Történelmi Szemle*, 3–4. (1993). 331–338.

már felvették a fogadó ország állampolgárságát, ami a nyomon követést is erősen megnehezíti. Ám a számoknál többet árul el az akkori légkörről a hazatérésről szóló magyarországi és nyugati diskurzus, amelyben a személyek mozgását politikai motívációkkal magyarázták mindkét oldalon.

„Hazajöttek”: diskurzusok a hazatérésről

Vesszük ugyanazokat, és újrakezdjük

A fent említett filmben a neje mellett üdögélő, hazatérésre jelentkező férfinál egy *Népszabadság* van, az MSZMP külföldön is terjesztett központi napilapja. E lapban 1957 tavaszától elképesztően sok cikk jelent meg az 1956-os „szökevények” hazatérésének részletes leírásával, amelyek egy része Budapesten az OSA-ban (Open Society Archives) megtekinthető. Ezek a cikkek egyszerre üzentek a menekülteknek és az otthon maradt állampolgároknak. A pártsajtó írásai az egyik társadalmat szembeállították a másikkal, ugyanakkor az általuk hordozott üzenet is változott. Az OSA-ban őrzött újságcikkek alapján⁵³ könnyen megfigyelhetjük az intenzitási csúcsokat. Az 1957 és 1971 közötti időszakból megőrzött 105 cikkből 37 származik 1957-ből, amikor a leghevesebb volt a kampány.

A Szabad Európa Rádió belső használatra készült jelentése szerint a Magyarok Világszövetsége 1957 januárjától állt a lehető legtöbb menekült hazahozatalát célzó kampány élére.⁵⁴ A jelentés szerint az 1957-es kampány illeszkedett az 1955-ös kampány folytatásába,⁵⁵ amely mindössze néhány száz magyart hozott vissza külföldről.⁵⁶ Így, ha meg akarjuk érteni a

⁵³ Elsősorban az *Esti Hírlap*, *Népszabadság*, *Népszava*, *Magyar Nemzet*, *Hétfői Hírek* cikkei. OSA 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971.

⁵⁴ „Hungarian Evaluation, Redefection propaganda and procedure”, 1957. április 6., OSA 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971.

⁵⁵ Habár a körülmények mások voltak, hiszen ott nem egy forradalom után kitelepült nagyszámú népességről volt szó.

⁵⁶ Az 1955-ös kampány hatására hazatérési engedélyt kaptak száma 1955–1956-ban 1027 fő volt. – Szász Ferenc: I. m. 332. 1955–1956 között: 1027 hazatérésre engedélyt kaptak száma.

hazatelepültek tárgyában a népköztársaság kormánya diskurzusának eredetét és sajátosságát, elengedhetetlen egy gyors visszapillantás a múltba.

Észre kell venni, hogy a hazacsábítási hadművelet módszereit már 1955-ben tesztelték, amikor a felszabadulás tizedik évfordulója alkalmából nemcsak a politikai foglyokat, hanem a magyar emigránsokat is közkegyelemben részesítették. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa törvényerejű rendeletet hirdetett ki (1955. évi 11. tvr.) az akkor az ország területén kívül tartózkodó magyar állampolgárok közkegyelemben történő részesítéséről.⁵⁷

Ez a lépés kommunikációs értéke mellett a Nagy Imre vezette magyar kormány nyitását és desztalinizációs politikáját is jellemezte. Habár a kampány szerény eredménnyel zárult (a HCR nemzeti irodáinak megfigyelése szerint kevés magyar tért haza), a magyar sajtó és a kapitalista országoknak szánt idegen nyelvű kiadványok⁵⁸ kiemelten foglalkoztak egyes repatriáltak sorsával, és hangsúlyozták, hogy Magyarországon újra rátaláltak a boldogságra. Ez az amnesztia különböző kiadványok megjelentetését eredményezte, melyek beszámoltak a hazatelepültek életútjáról és azon óhajukról, hogy részt vegyenek a szocializmus magyarországi felépítésében.⁵⁹ A *Revue hongroise* például közölt néhány írást az 1955-ben hazatértekről. Egyikük a visszatelepülők (volt köztük ápolónő, cipész, fémmunkás, szö-

⁵⁷ *Revue hongroise*, 4. sz. 1955. április; az amnesztia szövege megtekinthető például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága Levéltárában, Genfben: Bulletin n° 14, „Amnesty for Hungarian citizens living outside Hungary, decree n°11”. Az amnesztia *Magyar Közlöny*, 1955. április 3. 39. számából kivonatolt és angol nyelvű szövege: AUNHCR Fonds 11, Serie 1, box 328: 21/6/GEN 05/1955-10/1960(8 items) ARC-2/A42 file: *Repatriation – Hungarian refugees – general*.

⁵⁸ Mint például a *Revue hongroise*-ban. E francia, angol és német nyelven is megjelenő havilap célja volt javítani Magyarország imázsát, nevezetesen turisztikai céllal.

⁵⁹ Például SOPRONI Béla: *Végre itthon*. 1955. Ezt a Magyarok Világszövetsége által kiadott brosúrát az ENSZ New York-i székhelye megküldte a HCR székhelyének Genfbe. A kiadvány ismert és ismeretlen hazatelepültek életrajzi elbeszéléseit tartalmazza, a viszontlátásokról készült számos fényképpel, valamint a Franciaországból, Angliából, Olaszországból, Belgiumból és Szíriából hazatértek nyílt levelével. AUNHCR Fonds 11, Serie 1, box 328: 21/6/GEN 05/1955-10/1960(8 items) ARC-2/A42 file: *Repatriation – Hungarian refugees – general*.

vőnö stb.) sorsáról is beszélt. Eszerint mindannyian újra otthonra leltek, és munkát kaptak a saját szakterületükön, ki Budapesten, ki Sztálinvárosban, ki Pápán.⁶⁰ Korábbi távozásuk okairól keveset lehetett megtudni: egyikük még a második világháború elől menekült, más családi okokkal magyarázta azt. A cikkek közt volt, amelyik egy híresség, Járay József,⁶¹ illetve egy politikus, Eperjesi Eiszler Ferenc (FKGP) hazatéréséről számolt be.⁶²

Storytelling a Nyugat bírálatainak szolgálatában

A menekültek vagy a külföldi magyarok Magyarországra történő hazatérését előtérbe helyező 1955-ös és az 1956-os forradalom utáni exodust követő kampány között elsősorban a hangvételük tekintetében van különbség. Míg 1955-ben az olvadástól áthatott diskurzus általában nem alapult Nyugatellenes retorikán, 1957 elején a magyar kormány és a sajtó, a *Népszabadsággal* az élen, metszőbb hangú üzeneteket fogalmaztak meg. Kirohanásokat intéztek „a Nyugat hamis ígéretei” és a menekültek olcsó munkaerőként való kizsákmányolása ellen. Ugyancsak szünet nélkül támadták a magyar emigrációs szervezeteket, amelyeket a menekültek hazatérése ellen dolgozó lobbiként festettek le. A hazatérések számára vonatkozó becslések⁶³ mellett a magyar újságírók körében közkedvelt volt a *storytelling* egyik fajtája. Menekültek, fiatal férfiak és asszonyok, gyermekek és idős emberek meséltek az újságban az útjukról a „száműzetésbe” és a Nyugatra megérkezésükkor megtapasztalt csalódásaikról. Néhányan számot adtak arról, hogy szenvedtek a rasszizmustól,⁶⁴ a kapitalista világ sanyarú mun-

⁶⁰ A folyóirat a *Magyar Nemzet* cikkeinek francia fordítását közölte, az eredeti cikkek dátumának megadása nélkül: *Revue hongroise*, 11. sz. 1955. november.

⁶¹ A *Szeretném a művészetemet a népem szolgálatába állítani* címmel megjelent cikk a szocialista Magyarország demokratizálási és stabilizációs törekvéseiről számolt be. *Revue hongroise*, 12. sz. 1955. december.

⁶² *Revue hongroise*, 2. sz. 1956. február.

⁶³ Naponta hetven-nyolcvan Nyugatra disszidált magyar tér haza, *Népszabadság*, 1957. február 24.

⁶⁴ „Csak piszkos idegenek voltunk.” Nyugati kalandjaikról beszélnek a hazatért disszidensek. *Magyar Nemzet*, 1958. január 17.

kakörülményeitől,⁶⁵ és a hazatérésükre adható magyarázatként rendre megemlézték a honvágyat.⁶⁶ Megjegyzendő, ezt a diskurzust átvették a nyugati kommunista újságok is, amelyek bőségesen tárgyalták a Kádár-kormány amnesztiarendeleiteit, olykor utalva a magyarok rossz tapasztalataira és hamis illúzióira a kapitalista világban, mindenekelőtt a munkakörülmények tekintetében.⁶⁷

E kampányba 1957 márciusában *Szülőföldünk* című műsorával a Kossuth Rádió is bekapcsolódott.⁶⁸ Ehhez adódott hozzá jelentős számú brosúra és könyvecske, amelyek igyekeztek felnagyítani a nyugati nehézségeket, azt sugallva, hogy a menekültek azért jönnek haza, mert a nyugati életmódot nem bírják elviselni, és Magyarországon megvan mindenük, amire szükségük lehet. Szabó Miklós írásai⁶⁹ emblematikus darabjai a Nyugat „opportunizmusát” és a kommunistaellenes emigrációs szervezetek „fasizmusát” egyszerre ostorozó propagandának. A sorozat utolsó darabja, a *Hazatértek...*⁷⁰ ötvenöt interjúban mutatja be azoknak az 1956-os menekülteknek az életútját, akik néhány hónappal vagy néhány évvel a Nyugatra kivándorlásuk után a hazatérést választották.

A *storytelling* stílusában, fényképekkel alátámasztva és részletezőn írta le a „száműzetés” kulcsmozzanatait (a távozás okait, a megérkezést a nyugati világba, majd a kiábrándulást, és a visszatérést Magyarországra). Az ország elhagyásáról szóló döntést gyakran tulajdonították a „közhangulatnak”,

⁶⁵ Hazajöttek. Két nap a győri hazatelepítési központban. *Népszabadság*, 1957. február 9.

⁶⁶ A honvágy mindegyik időszakban említésre kerül, 1957-ben éppúgy, mint később. „Két hónap alatt több mint 1200 disszidens kért hazatérési engedélyt.” *Népszabadság*, 1958. március 22.

⁶⁷ Auf den Spuren der ungarischen Flüchtlinge in der Schweiz. [Magyar menekültek nyomában Svájcban] *Vorwärts*, 1957. február 1.

⁶⁸ „Hungarian Evaluation, Redefection propaganda and procedure”, 1957. április 6., 9, OSA 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971.

⁶⁹ Ez az egykori kispárti képviselő, aki politikai fogoly, majd száműzött volt Nyugaton, ahol valószínűleg kémkedett, nagy csinnadrattával és kofferekkel megrakodva tér vissza Magyarországra 1957 októberében. A „mea culpa” után több könyvet jelentet meg a magyar emigrációról.

⁷⁰ SZABÓ Miklós: *Hazatértek...* Pannonia Kiadó, Budapest, 1961. E könyv hat nyelven jelent meg.

a „kalandvágynak” vagy érzelmi perpatvarok folyamányának. Röviden szólva, az okok soha nem politikaiak. Sok menekült panaszkodott a Nyugaton megtapasztalt deklasszációra, szakmájának kényszerű elhagyására, illetve a rossz munkakörülményekre. A nők nemegyszer arról számoltak be, megrázta őket az a felismerés, hogy nyugaton a férfiak ugyanazért a munkáért magasabb fizetést kapnak. Számos megszólaló mondta el, hogy a menekült egyesületek tagjai megkísérelték őket lebeszélni a hazatérésről, és a fogadó ország tisztségviselői óva intették őket. De a félelemnél erősebb volt bennük a hazatérés vágya, és amit szintén rendre hangsúlyoztak, a magyar hatóságok jóindulattal fogadták őket. Egyesek viszont elmondták, hogy ez vagy az a vállalat a volt menekült státuszuk miatt nem akarta visszavenni őket, és hogy semmilyen előjogot nem élveztek. Szinte mindegyik interjú azzal zárult, hogy hosszasan bizonygatták az életszínvonaluk fokozatos javulását a kádári Magyar Népköztársaságban. A sorozat azt kívánta igazolni, hogy az embereket egyrészt a megismert kapitalista valóságtól való irtózás, másrészt a magyar szocialista életmód vonzása hajtotta haza.

„A mennyországot ki kell érdemelni”

Ezekről az esetekről a nyugati sajtó rendkívül ritkán szólt, ha eltekintünk a hazatérésre utaló szórványos rövid jelentésektől és a repatriálásokról szóló tudósításokban előforduló közbevetett említésétől.⁷¹ A svájci sajtót átfutva – mely különösen kommunistaellenes hangot vett fel, és általában megingathatatlan szimpátiát mutatott a menekültek iránt –, ha olykor említették is a menekültek Magyarországra való visszatérését, azzal a magyarázattal toldották meg, hogy ezeket az embereket – a szüleik betegségéről értesítő, gyaníthatóan a

⁷¹ Dominique AUCLÈRES: „Voyage au bout de la détresse. Un marché aux esclaves comme dans l'antiquité [Utazás a sanyarúság végére. Egy rabszolga-piac, mint az ókorban].” *Le Figaro*, 1957. június 20.: „A hiábavaló ellenállásba belefáradva végül néhányan kérelmezték a repatriálásukat”. Az újságíró tudósít a magyar menekültek helyzetéről Jugoszláviában, ahol hosszú ideig kellett várniuk a kivándorlás lehetőségére, és felháborodik azon, hogy a nyugati országok semmit sem tesznek e csoport érdekében.

titkos rendőrség nyomására írt üzenetekkel – félrevezették.⁷² Az önként hazatelepülők éretlenségét is említik, mint amely megátolja őket annak megértésében, hogy milyen kockázatokat vállalnak,⁷³ esetleg attól való félelmüket, hogy a szüleiket fogja büntetni a rendszer, ha nem térnek haza.⁷⁴ A kutatás jelenlegi állapotában a nem kommunista sajtóból csak egyetlen olyan alaposabb tudósítást ismerünk, amely teljes egészében ezzel a jelenséggel foglalkozik. Markáns humanista beállítottsága ellenére a *Die Woche*⁷⁵ sem mutatkozott megértőnek a hazatérésre jelentkezőkkel szemben. Ez az interjúkon alapuló cikk a megvetés bizonyos formájára utalt azokkal szemben, akik nem voltak képesek a Svájcba érkezésükkor kapott lehetőséget kihasználni. Kiemelte a hazatérők nyugati étellel kapcsolatos hamis illúzióit. Moralizáló hangnemben úgy ítélte meg, hogy „aszociálisak és képtelenek alkalmazkodni”, ami egyben beilleszkedésük kudarcának is fő oka: „Először meglepőnek tűnhet, hogy közülük kétszáznegyvenkilencen döntöttek úgy, hogy visszatérnek a szovjetek által drákói módszerekkel irányított országukba. De valójában nincs ebben semmi rendkívüli. Svájc és a Nyugat soha nem állították, hogy a szabad világ olyan, mint a mennyország. A szabadság előnyeit és jótetteit, mint minden földi adományt, a homlokunk izzadságával kell megszereznünk és kiérdemelnünk.”⁷⁶

A diskurzus változása

Több megjegyzés kívánczik ide. Először is, a Szabó-féle cikkek és beszámolók, hasonlóan a kormány hivatalos megszólalásaihoz, általában tagadták az emigráció politikai jellegét (az ő értelmezési keretükben az emigránsok többsége „kalandvagy-

⁷² Ungarische Frauen im Rampenlicht [Magyar nők a reflektorfényben]. *Berner Tagblatt*, 1957. február 14.

⁷³ Die Eingliederung der ungarischen Flüchtlinge in der Schweiz [A magyar menekültek beilleszkedése Svájcban]. *St. Galler Tagblatt*, 1957. január 23.

⁷⁴ Blick in ein Betreuungslager ungarischer Flüchtlinge [Pillantás a magyar menekültek egyik gondozótáborára]. *Die Tat*, 1957. január 28.

⁷⁵ A *Die Woche* (1951–1973) hetilap, együttműködött a svájci fotózszurnalizmus nagy neveivel. Elsősorban időszerű társadalompolitikai témákat elemzett.

⁷⁶ Auszug aus dem falsch verstandenen Paradies [Kivonulás a rosszul értett paradicsomból]. *Die Woche*, 1957. február 11.

ból” hagyta el Magyarországot), és ellentétben álltak az emigráció szélsőséges átpolitizálásával, ami Nyugaton volt jellemző (ahol ritkán kérdőjelezték meg a szökésük politikai hátterét). Másodszor, párhuzamosan a hatvanas évek magyarországi belpolitikai fejleményeivel, a beszédmód fokozatos lehiggadásának vagyunk a tanúi. Az 1957-es évre jellemző botrányhajhászás és többé-kevésbé hamis bizonygatások⁷⁷ után a magyar propaganda apránként a „finomabb” szövegeket kezdte előnyben részesíteni. Ezek a konszolidálódó kádári Magyarország és a „szabad világ” közötti szociális és kulturális eltéréseket hangsúlyozták, azt állítva, hogy az utóbbi társadalmi a materializmustól, a kultúrát övező közömböségtől, illetve a szociálpolitikában jelentkező „lemaradástól” szenvednek. Különösen 1958-tól váltak egyre jellemzőbbé azok a cikkek, amelyek azt taglalták, mit szeretnek a hazatértek Magyarországon, és mi hiányzott nekik Nyugaton (szellemi nyitottság, a kultúra széles körű jelenléte és hozzáférhetősége, a szellemi és baráti légkör stb.).⁷⁸ Azt is célozták, hogy megnyugtató képet közvetítsenek az országról, nemcsak a menekültek és a nyugati közönség számára, hanem befelé, az otthon maradtak részére is. Mindemellett ez a fajta propaganda módot adott arra, hogy a nyugati világot taszító közegeként mutassák be. Az emigránsok honvágyáról és a kapitalista társadalmak hiányosságairól szóló leírások a *storytelling*nek köszönhetően meggyőzőbbek bármelyik politikai diskurzusnál. Legyen szó akár a sajtóról, akár Szabó könyveiről, a tanúskodó személyeket, beleegyezésükkel vagy a nélkül, propaganda-célokra használták. Ebben az összefüggésben érdemes volna alaposabban megvizsgálni a rendszerrel – a száműzetés előtt, alatt vagy után – kötött egyezségeket, és felmérni a tényleges hatásukat az egyének életútjára.

⁷⁷ Lásd például: Miért nem tud hazatérni sok disszidált, mely a francia hatóságokat azzal vádolja, hogy mindent megtesznek, hogy a repatriálásra jelentkezők, közülük is a külföldi követség számára érdekes fiatalok haza tudjanak menni. Rengeteg Nyugat-ellenes cikk jelent meg ebben az időszakban. *Népakarat*, 1957. március 23.

⁷⁸ Például: Kapus tanár hazatért. *Népszabadság*, 1958. október 15.; Itthon. *Népszabadság*, 1959. szeptember 20.; Csak idehaza. *Népszava*, 1959. december 23.

Következtetések

Az igazi nehézség ott kezdődik, amikor ezeket a diskurzusokat *egy* valósággal akarjuk szembesíteni. A jelen írás keretében nem tudjuk pontosan meghatározni a repatriálás okait, melyek többrétegűek és, mint láttuk, eszközként szolgáltak. Az indítékokat a hazatérés időpontja is jelentősen befolyásolta. Nem egyforma okok motiválták a hazatérést 1957 januárjában, vagy egy olyan személy esetében, aki hosszú hónapokat és éveket töltött el külföldön.

Hasonlóan az ország elhagyásának okaihoz, az embereket hazatérésre ösztönző valódi okok is egyénenként változtak és többdimenziójúak. Jogos tehát a kétely, hogy a történész képes-e azonosítani és értelmezni a hazatérés okait, hiszen a menekültek és a kortárs megfigyelők által felsorolt okok mind beillenek egy-egy elbeszélésbe. Ez az elbeszélés mindazonáltal szembesíthető a hazatelepültek társadalmi csoportjának pontos összetételére vonatkozó kvantitatív vizsgálatokkal. Ily módon mérhetővé válnak a hazatéréssel járó kockázati tényezők, vagyis azok a szempontok, melyek vonatkozásában a visszatérők csoportja különbözik a fogadó országban maradt személyektől. Ez a vizsgálat elvégezhető például a menekültek megérkezésekor készült névjegyzékek alapján. Svájcban ilyen névjegyzékeket vezetett a Menekültügyi Hivatal.⁷⁹ Megfigyelhettük, hogy számos, 1956 után viszonylag hamar Magyarországra hazatért menekült aktáján szerepel „az USA-ba szeretne kivándorolni” megjegyzés. Miután e kívánsága nem teljesült, sok menekült határozta el magát a hazatérésre. Ezt a feltevést megerősíti a Szabad Európa Rádió azon kérdést vizsgáló tanulmánya, hogy „kik mennek el (vagy tervezik), és milyen okból”. Ez hitelt ad az a felett érzett csalódásnak, hogy nem sikerült a kivándorlás a tengerentúlra, ami oka volt a hazatelepüléseknek: „Keserűséget éreznek a Nyugattal, főleg az USA-val szemben, nem látnak

⁷⁹ Flüchtlingsregister (Karthothek) 1957–1962, ETH Jelenkor-történeti Levéltára, Zürich (IB SFH-Archiv) 31a(A).

reményt a jövőjük szempontjából, kivéve a hazatérésben.”⁸⁰ Az 1957. májusi bejelentés, miszerint az Egyesült Államok már nem fogad be több magyar menekültet, kivéve olyanokat, akik bizonyos hasznos szakképesítésekkel rendelkeznek, és akiknek ott élnek rokonaik, éhségstrájkot robbantott ki az ausztriai menekülttáborokban, többen írásban is tiltakoztak.⁸¹ Ez a döntés attól az országtól, melyet eldorádónak láttak a menekültek, és amely több mint 30 000 menekültet⁸² befogadott, többeket készíthetett a hazatérésre az amnesztia lejártja után is.

Azonban több társadalmi változót is meg kellene még vizsgálni a száműzetés előtt és után, például a családi és a szakmai helyzet. Egy további dimenziót is szükséges lenne figyelembe venni, nevezetesen az érkezés terét és azon belül a menekültek helyváltoztatását Nyugaton. Például bizonyos viták Svájcban, az állami hivatalokban arra utalnak, hogy bár a hatóságok a menekültek egy részét szerették volna vidéken elhelyezni, az utóbbiak nem mindig voltak hajlandók vidéki környezetben letelepedni és munkát vállalni. Vajon nem az induláskor táplált remények és a munkaerőpiac realitásai közötti ilyenfajta szakadék volt-e néhány hazatérés oka? Ez a kérdés helytálló akkor is, ha a nemek közti erőviszonyokra vonatkoztatjuk. Szakmai téren a nők kilátásai sokkal rosszabbak voltak Svájcban, mint az akkori Magyarországon. Nem kizárt, hogy a hazatérések egy részét az ilyenfajta csalódás motiválta. Az egyedül elmenekült férfiak pedig nem mindig tudták maguk után vinni a családjukat, ami ösztönözhetette őket a hazatérésre.⁸³ Ezeknek a feltevé-

⁸⁰ „First survey (for may) on hungarian redefection”, 1957. június, OSA: 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971. Megjegyzendő, e többrészes jelentés preambulumban írták, hogy a benne foglalt információkat belső használatra szánták, és semmi esetre sem szabad közölni az adásban vagy a sajtóban. Ez, meglátásunk szerint, a tanulmány megbízhatóságát erősíti.

⁸¹ „Report on the League operation on behalf of Hungarian refugees in Austria during May 1957”, UNAG G.I 30/2 20533 Jacket 2 (11.01.1957–11.11.1957) Situation in Hungary – Relief measures Refugees.

⁸² Uo.

⁸³ Ezt a feltevést átveszi a Szabad Európa Rádió tanulmánya is: „First survey (for may) on Hungarian redefection”, 1957. június 2., OSA 300-40-1:258 Emigráció általában: Hazatérés, 1955–1971.

seknek az igazolása a társadalomtörténet és a politikatörténet kereszteződésében nem lehetséges egyetlen forrástípus felhasználásával.

Azok csalódásához, akik nem tudtak kivándorolni az Egyesült Államokba, hozzá kell adni a várakozás negatív tapasztalatait és az előzetes elvárásokat is a hazatérés további okaként. A várakozás a táborokban, jól tudjuk, egyes menekülteket az eljövételük átgondolására és olykor annak megbánására készítetett. Ezt az időszakot még nehezebbé tették a hamis híresztelések (például a lehetséges kivándorlással vagy egy esetleges második amnesztiarendelelettel kapcsolatban) vagy az érintkezés a többi menekülttel. A kivándorlási tervhez fűződő elvárások be nem teljesülése a fogadó országban (szakmai deklasszálódás, a kívántnál alacsonyabb fizetés, a nyelvtanulás és a beilleszkedés nehézségei stb.) is ösztönözhatték az embereket erre az elvileg nehezen érthető választásra: hogy önként hazatérjenek abba az országba, ahol diktatúra van, de amely mégis a hazájuk. Hozzá kell adni természetesen a rokonok hiányát is, további családi tényezőket és egyéb, nagyon különböző motívumokat. A Szabad Európa Rádió irodáinak jelentései a motívumok változatosságáról tanúskodnak. Például egy negyvenfős (főleg fiatalokból álló) csoport 1957. augusztus 1-jei Magyarországra visszatérése alkalmával a tudósító különböző eseteket sorolt fel. Egy férfi a terhes feleségéhez tért vissza, aki elküldte az igazolást arról, hogy visszaveszi őt a munkaadója, és nem büntetik meg az októberi magatartása miatt. Egy teniszütőkkel felszerelkezett család azt remélte, hogy aranyáron tudja eladni az ütőit Magyarországon. Egy tizenkilenc éves fiatal lány pedig így magyarázta a döntését: „Nem táncoltam, amióta Pestről eljöttem”.⁸⁴

Kutatásunk jelenlegi fázisában még számos probléma megoldatlan. Láttuk, hogy a hazatérések következményeit egyelőre még nem tudjuk pontosan meghatározni. Ez az igen kényes

⁸⁴ „Departure of a group of redefectors”, RFE News Bureau, Paris, 1957. augusztus 13., ITEM n° 4761/57, OSA Digital 1956 Archives: RFE/RL Collection – Evaluation Information Items, http://w3.osaarchivum.org/digitalarchive/rferl_eii/index.html utolsó letöltés: 2016. július 31.

téma további kutatásokat és még több tanúságtétel összegyűjtését igényli.⁸⁵ Az érintett személyekkel ritkán készült interjú, mivel a történészek figyelme a fogadó országokban maradt, vagy az 1989 után hazatért menekültekre és természetesen a forradalom szereplőire irányult. Sürgős volna tehát egybegyűjteni azok vallomásait, akik átélték a kádári Magyarországra való visszatérést: a „második száműzetést”.⁸⁶ Úgy véljük, e történészek által mindeddig figyelmen kívül hagyott kutatási terület feltárásának is eljött az ideje, mivel a hidegháborúra jellemző sajátos dinamikákat remekül kimutatja. Megmutatja, hogyan befolyásolta ez az időszak az egyének – menekültek és egykori menekültek – életútját, de azt is, hogyan dacoltak ezek az emberek a körülményekkel. Olyan kutatási területről van tehát szó, mely az 1956 utáni Magyarország valódi összetettségét hozza felszínre. Végül pedig hasznos volna a kutatást egy szélesebb keretben elhelyezni: a Nyugat–Kelet vándorlások és a Szovjetunióba, valamint a szatellitországokba irányuló repatriálások kérdése olyan téma, melyet sajnálatos módon mindeddig periferikusan kezelt a történetírás.

Befejezés gyanánt térjünk vissza *A berni követ* című filmben szereplő házaspár által megnevezett okokra. Mind emocionális, mind pedig szociális szempontokat említenek: az otthonba való hazatérés reménye, az emigrációból adódó nehézségek, a helyi lakosok gyanakvása és a saját közösségükkel való szembesülés a száműzetésben. Hamarosan számtalan akadállyal találkoznak a hazatérésükkor: talán a börtön, újabb szenvedések, a többiek gyanakvása, az újfent beilleszkedés abba a társadalomba, melytől megváltak, vagy a rendszerrel való kollaborálás kényszere. A hazatérések motívumai, akár valódiak, akár feltételezettek, láttuk, jelentős ideológiai töltettel bírtak. A kortárs megfigyelők elemzései nagymértékben különböztek az üzenethordozók jellege (polgári, szociáldemokrata vagy kommu-

⁸⁵ Úgy tűnik, részben ez a tabusítás az oka annak, hogy igen nehéznek bizonyult olyan hazatérteket találnunk, akik hajlandónak mutatkoztak beszámolni az élményeikről.

⁸⁶ Stéphane DUFOIX: *Le retour des exilés. Hommes et migrations*, 1998. 216. 79.

nista sajtó; hatóságok; szakértők stb.) szerint. A kommunista megfigyelők szemében a hazatérők – mind a prominens, mind pedig a névtelen emigránsok – szimbolikusan hozzájárultak a rendszer legitimálásához. Nyilatkozatokra vették rá vagy eszközként használták fel őket annak érdekében, hogy kedvezőbb képet alakítsanak ki Magyarországról a határokon innen és túl egyaránt. Más megfigyelők számára viszont a hazatérések az integráció kudarcát jelenítették meg, ám ezért magukat a menekülteket tették felelőssé. A csekély „nyugati” kommentár inkább csodálkozott ezen a jelenségen, miközben azért rámutatott arra, hogy az 1956-os menekültek töredékéről volt csak szó. Ez a viszonylagos csend talán összefüggött azzal, hogy ezeket a migrációs áramlatokat szándékosan figyelmen kívül hagyták, mert mégiscsak zavaróak voltak. Nem értek össze a kommunistaellenes diskurzussal, amelynek 1956 hihetetlen lendületet adott. Az a tény, hogy a Szabad Európa Rádió – bizalmasan – érdeklődött ezeknek a személyeknek a profilja iránt, jól mutatja, hogy a jelenséget közelről megfigyelték, és hogy mégiscsak kihívást jelentett az imázsháború szempontjából. Az 1956-os menekültek esetében a nyugati erőfeszítések azt célozták, hogy az integrációjuk sikerüljön, ami mégsem akadályozhatta meg, hogy egyesek hazatérjenek. Úgy tűnik, hogy a két társadalmi rendszer által zászlóra tűzött értékek szembeállításával uralta a magyarázatokat, és kínozta a döntési helyzetbe kerülő személyeket. Végeredményben az a benyomásunk, hogy a hidegháború politikai környezete akkora súllyal bírt, hogy részben elfedte a közvetítendő üzenetek által nem igazán hasznosítható társadalmi dimenziókat. E megfontolások a politikai kontextus súlyát erősítik meg, amit szükséges figyelembe vennünk, ha a migráció bármelyik fajtáját és ahhoz kapcsolódó diskurzusokat vesszük górcső alá.

Klenjánszky Sarolta fordítása